

Opinions and Attitudes of Ethnically Diverse Teachers on Teaching Content in the Subject *Nature and Society*

Aleksandar Janković¹, Đorđe Cvijanović² and Josip Ivanović³

¹University of Novi Sad, Faculty of Pedagogy

²Elementary School "Slobodan Bajić Paja", Srijemska Mitrovica

³University of Novi Sad, Teacher Training Faculty in
the Hungarian Language in Subotica

Abstract

The research conducted on a sample of 301 participants of Serbian, Croatian and Bosnian nationalities aimed to establish opinions and attitudes of teachers of various ethnic backgrounds with respect to the content of the subject Nature and Society and its educational influence on young school-aged children, i.e. students in lower primary school. Theory analysis, comparative method and analytic-descriptive methods were applied, while the complex and sensitive research structure conditioned the application of various research techniques and related instruments. The research results show that there is a high level of tolerance among teachers of different ethnicities towards nationalities in the surrounding area and that there is absence of ethnic stereotypes. Teachers of different nationalities, i.e. ethnicities, express statistically significant differences towards the social aspects of content in the subject Nature and Society. The final remarks discuss the theoretical and practical consequences of the results obtained. It is concluded that knowledge obtained from this research improves, in the practical sense, issues regarding the teaching methodology of the subject Nature and Society and enriches the content of teaching in lower primary school. In the theoretical sense, it offers a contribution to the clarification of significant connections and relationships regarding educational outcomes in societies to which this research pertains. The results also indicate that it is necessary for the future to enrich and pedagogically innovate content for the subject Nature and Society, so that it encourages teachers and students to establish non-conflicting relationships in interpersonal communication

and communication with socially and culturally different groups in the environment they live in as well as in the world in general.

Key words: *ethnicity; Nature and Society teaching methodology; teachers' attitudes; teaching content relating to society.*

Introduction

Contemporary research of educational phenomena and particular aspects directly related are relatively well represented and are, more or less, elaborate. However, within the multitude of research, interest in researching some more specific phenomena can be overlooked. In that respect, it can be observed that few attempts by pedagogues – methodology teachers have been made to research aspects that pertain to teachers as the key figures in the process of teaching primary school students. This can be said for researching teachers' attitudes towards current issues which are reflected in interactions between nationalities (ethnicities) in the society in which they work. Also, in researching teachers' attitudes towards content offered in the subject Nature and Society, particularly content which is relevant for the purpose of moving students towards international tolerance. As these aspects of the problem are particularly visible in educational systems in societies in our region, we have opted for research and comparison of data pertaining to teachers' attitudes in three neighboring countries (Republic of Serbia, Republic of Croatia, and Republic of Bosnia and Herzegovina).

Earlier research shows a dominant opinion that teachers' attitudes are of a permanent character and that they reflect a rather consistent manner of thought, feelings, and behaviors towards the object for which the attitude is developed (Milas, 2004). On the other hand, there is research of different opinions in relation to the traditional view which have indicated a weaker resilience of their attitudes and inadequate stability over time (Schwarz & Bohner, 2001). Such research showed that the influence of attitudes on relationships and behaviors is not always consistent (Bohner & Wänke, 2002). Resting on some of that knowledge, we have approached this research in a more analytical way, aiming to establish the current attitudes of teachers towards content which are stipulated for subjects relating to nature and society at the lower primary school level in three neighboring countries along with their attitudes towards international relations in their environments and surroundings.

Younger primary school age offers great possibilities for acquiring plenty of content and habits. Directing a child towards desirable value orientations creates a foundation for accepting oneself and others in a desirable and psychologically justifiable way. Teachers are important role models to their students, and identification with them eases the process of acquiring and learning teaching content. Considering contemporary situations and trends within the framework of a complex ethnical makeup it is necessary to establish and support conditions for (co)habitation of several cultures in a common area, i.e. adapt them to multicultural standards and tolerance. Knowledge, understanding and acceptance of other nationalities and

their cultures is recognized as an indispensable value for our future. Awareness that learning about other cultures primarily leads to deepening of knowledge and understanding of oneself and own culture is essential. The consequence of that is a positive influence on multiculturalism, tolerance and need for (co)habitation with people of diverse ethnic backgrounds.

Working according to teaching plans and programs along with textbook content relating to the area of Nature and Society, only motivated teachers can successfully transfer their attitudes to students. To a greater or lesser extent, attitudes about how particular teaching content in the subject Nature and Society portray people from their surroundings directly influence not only how such content is taught, but also teacher motivation and the results of their work (Jerneić & Kutleša, 2012). In that way, in addition to knowledge, the foundation for forming and developing attitudes towards the subject Nature and Society, i.e. subject content, is set for the student. Subsequently, wider implications than the influence on positive development of students' social awareness are created. The motivation for work among those employed in schools, which is under the influence of different organizational phenomena and outcomes, is extremely important in this process (Van Yperen & Van de Vliert, 2003).

The purpose of our research in these three countries (Serbia, Croatia, Bosnia and Herzegovina) which are bounded historically, culturally, territorially, and through other relevant issues from recent history is reflected in the need to establish whether, through mutual perceptions, the content for lower primary school within the subject Nature and Society are directed to encouraging the development of positive attitudes, understanding and tolerance among people of various nationalities or ethnicities. In that respect, it was necessary to establish whether such content, according to the participants' opinions, are adequate not only in the sense of relevance or scientific rationale, but also in the sense of their potential to mediate to students the formation of desired presentations of other nations, increase the level and quality of social interactions between students of different ethnical backgrounds and, in general, have an effect on the advancement of social consciousness. Within that aim, our research focused on collecting and explaining data which indicate whether teachers attempt to design and apply content about society in teaching Nature and Society in a way that can stimulate cognitive curiosity and cognitive processes among students. The aim is not only their cognitive development but also their openness and readiness for new intellectual activities and innovative forms of thinking. In that way we have attempted to answer the question regarding how the quality of teaching the subject Nature and Society has come closer to contemporary tendencies of educational systems in more advanced countries of the European Union.

We started with the premise that it is important to research whether students, with respect to their nationality, acquire desired attitudes towards ethnic diversity and possibilities of interethnic/intercultural tolerance. Some previous research coming from the region showed that young people express positive attitudes regarding

peaceful and cooperative problem solving when it comes to issues of diversity (Uzelac & Zakman, 2000). The sustainability of that process depends highly on pedagogical and psychological work and attitudes of teachers, which are expressed and interpreted through all subjects in lower primary school but particularly in the subject Nature and Society where teaching content is most frequently integrated. The teacher has the role of organizer, motivator and person who encourages, directs, and monitors students' work to enable their active and independent participation in the lesson, and at the same time to develop curiosity, openness for new ideas and tolerance towards others in school and out of school.

As a final outcome, it can be expected that the application of knowledge from this research will help clarify (in theory) significant relationships and associations regarding educational outcomes among the societies included in this research. That, among other, can have a certain practical significance for improving teaching and education in general in the Republic of Serbia, Republic of Croatia, and Republic of Bosnia and Herzegovina.

It is well known that during and immediately after the international and interstate conflicts in this region education was also used as a tool for deepening social conflict and promotion of segregation and intolerance. Today, however, it is expected that education contributes to the post-conflict period of recovery and renewal of society along with "...continuous social support and care for the efficiency and quality of the educational system" (Sučević et al., 2013: 27). In that way, education can be the catalyst for a renewed development of a community with its more humane "contact" with other communities in the surrounding area.

Content and values in teaching Nature and Society which are promoted in educational systems leave significant and long-lasting consequences on the entire society. Therefore, it is important for contemporary education that facts students acquire about their culture, language, and history, include appropriate, or at least, general knowledge about characteristics of other people and their cultures. In that way, they can, more significantly, create their own relationship towards themselves and others. Here, we are referring to "the promotion and organization of teaching with a more flexible foundation within the framework of which the center will be moved from collective teaching to individual engagement in work and learning" (Mijanović, 2009: 195).

Documents for the first cycle of primary education, i.e. the curriculum including teaching content and current student achievement standards in the Republic of Serbia which are in effect are those which demand that teachers express their didactic-teaching interpretation of particular content, concepts and occurrences about their own and other nations in the region, in the manner which should have an educational effect on students. That is where opinions and attitudes of teachers regarding content and content itself become of significant importance for understanding their impact on students. At the level of lower primary teaching, particular importance is contained

in the topic The world around us (1st and 2nd grade) and Nature and Society (3rd and 4th grade), and which relate to the content *Society* and *Serbia and its history*. In that sense, relating to social content for the topic *Society*, at the intermediate level of achievement, it is expected that: students acquire knowledge and abilities to be able to differentiate the roles of diverse social groups and their members; to know the rights and obligations of members of different social groups; to be able to understand the relationship and interdependence of various human activities. Of course, all of this is expected at the basic and lower level of the educational standard in an elementary satisfactory form. At the higher or advanced level, expectations are stated in the sense of understanding common characteristics of social groups and differences between them, and understanding that rights and responsibilities of members of social groups are mutually complemented. When referring to the content *Serbia and its history*, at the intermediate level of achievement anticipated by educational standards, it is expected that: students know and understand the relationship between natural-geographic factors and human activities; that they know the sequence of occurrence of important historical events, phenomena, and persons; that they know and can observe similarities and differences in the way of life in past and present times; that they know and can recognize basic cultural characteristics in different historical periods. All of the mentioned is at the lower level of the standard, or expectation at the satisfactory level. At the higher level students should: understand common characteristics of social groups and the differences between them; that rights and responsibilities of members of social groups are mutually complemented (See: *General standards of achievement – educational standards for the end of the first cycle of compulsory education*).

In a similar way, social studies content at the level of lower primary education are created in the Republic of Croatia and Republic of Bosnia and Herzegovina. Such teaching content in the Republic of Croatia is anticipated in the integrated subject Nature and Society in the 1st, 2nd and 3rd grade with two hours per week and in the 4th grade with three hours per week. For each topic and content, there are desired outcomes in the sense of most important concepts which should be learned. For example, in the sense of desired knowledge and outcomes relating to social content, it is expected that in 1st grade students learn about school staff and find out what they do; that school staff should be treated respectfully and that students have a responsibility to treat them as they would treat members of their own family. In the 2nd grade, there is insistence on showing appropriate behavior in school and establishing good relationships between all students, as well as family members and relations. Content aiming at getting to know one's area – homeland is also anticipated. For the 3rd and 4th grades, there is content relevant for learning about important social happenings and events, and for understanding social varieties, encouragement of understanding, cooperation, tolerance and other similar forms of desired behavior. They are defined in the following way: learning about and understanding present day events, past and future events, cultural institutions and famous people, differentiating

time according to events, understanding human life and its role in the community, awareness of equal rights of all people in the community, learning about important children's rights, awareness of Croatia in the European context and union of other nations, on the independence of the Republic of Croatia and its population, etc. (See: *Teaching curriculum for the primary school*).

In the Republic of Bosnia and Herzegovina, entities of the Federation, where compulsory primary education is set for 9 years divided into three cycles, the social content in lower primary teaching is also set in an integrated subject titled My environment (with 2 hours in the 1st grade and 3 hours in the 2nd, 3rd, and 4th grades). In the transition to higher grades, the subject Society is envisaged for the 5th grade with one lesson per week.

At the lower level, like in the Republic of Serbia and the Republic of Croatia, content is more related to important knowledge and learning about of basic scientific concepts, while in higher grades there are more complex demands and greater expectations. More specifically, these are social content and expectations which, in the first two grades of primary school, primarily pertain to the following: school and its surroundings; organization and obligations of school staff; school environment – surroundings; family and family relationships; children's rights; life and work of people; holidays and celebrations; past, present, and future, etc. In the following two grades, content relating to knowledge of society mainly concerns the following: my homeland Bosnia and Herzegovina; past, present and future; holidays; traffic; man as human being; broader homeland; cultural, educational and other significant institutions; pollution, etc. In the 5th grade, through mediation of subject Society, it is anticipated that students encounter the following content: nations and nationalities living in Bosnia and Herzegovina; the characteristics of nationalities from the cultural, national and religious point of view; Bosnia and Herzegovina through history; characteristics of particular regions of Bosnia and Herzegovina in the cultural, economic and traffic sense; values, attitudes and behaviors; positive attitude towards oneself, others and different people; moral values, cultural-historical landmarks; etc. It is implied that all content is classified under appropriate topics and ordered according to students' previous knowledge, and what is also important to emphasize, all units have defined educational aims and outcomes (relating to the area of knowledge – knowledge and skills, affective area, and psychomotor area). Indicators of success are defined in the same way (See *Curriculum framework for 9-year primary school in the Federation of Bosnia and Herzegovina*).

Insufficient comparative research regarding pedagogical-teaching issues in the mentioned countries which are relevant to the teacher's relationship towards teaching content on society at the level of lower primary school, has led to the exposure of an area which has not been researched. Thus, our research questions the quality and scientific merit of teachers' attitudes towards teaching content set in particular curricula and at the same time provides a comparative insight into the educational systems of the mentioned countries.

Research problem and aim

The main *issue* in this research is to question the opinions and attitudes of teachers from three countries (Republic of Serbia, Republic of Croatia, and Republic of Bosnia and Herzegovina) which influence the selection and manner of teaching when interpreting social content envisaged for teaching the subject Nature and Society at the lower primary school level, i.e. classroom teaching. Also, to question their attitude towards ethnic groups/nations to which they belong and those ethnicities/nationalities which they directly encounter or share the same social space. Considering the importance, role and influence of teachers' attitudes on how teaching content is interpreted, and given they are role models and affect the identification and development students' personalities, it was assumed that teachers' attitudes would to a great extent be transferred to students, i.e. they will affect the formation and development of desired student attitudes. The primary implication of this transfer is the importance of emphasizing the prospect of progress and development of a positive relationship towards man and society in general, regardless of all particularities and ethnic diversities.

Considering the undoubted influence of teaching content on the formation of attitudes and framing of teacher's personality, it is necessary to research whether attitudes of teachers of different ethnicities influence the quality of teaching and to question which of the tested variables contribute to the desired formation of students and their attitude towards intercultural – interethnic relationships in schools and the environment they live in.

The main *aim* of our research referred to establishing attitudes of teachers of various ethnic backgrounds towards interethnic/international relationships in their surroundings and their influence on the formation of social tolerance among their students which they mediate through teaching content set in the curricula of subjects intended for teaching science and social studies

Methodology

Methods

The research uses various methods such as: method of theoretical analysis, descriptive method, comparative method. The reason for applying the mentioned methods is linked to the research problem which is very complex and socially “sensitive” (considering the live memories on mutual ethnic conflicts in the recent past).

Investigative techniques and instruments

The research structure and “sensitivity” of the research problem necessitated the application of various research techniques and complementary instruments. A Likert-type questionnaire was used for obtaining data. The questionnaire was constructed based on the previously described (in the introduction) approach to the research problem. The participants (teachers of different ethnic backgrounds) had a scale of

attitudes comprising a series of statements relating to various aspects of a particular attitude. The task was to express the degree of agreement or disagreement with each statement by circling one of the five answers offered on a 5-degree scale: “entirely agree”, “agree”, “undecided”, “disagree”, “entirely disagree”. Each participant’s answer was scored in a particular way and upon adding all scores the final and total sum indicated the participant’s attitude, the extent to which it was positive or negative regarding the object in question.

As an example, the questions posed for teachers on the scale of attitudes, with the aim to observe their attitudes and opinions regarding teaching content on society, were framed in a way which provided opportunities for obtain their estimates regarding the following issues: to what extent is content included in the textbook that the subject curriculum demands; what is the level of quality of that content; to what extent does content contribute to the expectations that students respect and appreciate people of different ethnicities; to what extent do teaching plans, according to which the participants work, lag behind the practice of developed European countries; what are the students’ perceptions of similarities and differences between Serbian, Bosnian and Croatian people; to what extent do the textbooks and other resources used limit associations towards aggression, death, camps, and similar from the distant and recent past; to what extent do textbooks promote and develop national and cultural identity; to what extent are similar or different attitudes of teachers related to social content in the surrounding countries; to what extent does using different resources for teaching purposes contribute to creating an objective picture of events from the recent past; to what extent does the dominant nationality/population express tolerance towards the minority nationality/population in their environment.

The processing and analysis of data which were collected during the experiential research was conducted using one version of the software package SPSS through descriptive statistics and inferential statistics. The variables were distributed and marked according to particular research segments. The segments comprised the following: teachers’ ethnicities and social content in teaching the subject Nature and Society. The items in the questionnaire were divided into subscales and the subscales were proportional to each research segment. The reliability of the scale was tested using the internal reliability coefficient – *Cronbach alpha*. The parametric test *Pearson’s correlation coefficient* was used for correlation analysis, while linear regression analysis was applied in order to further explain the correlation between individual variables. For easier interpretation and understanding, data are presented in tables.

Population and research sample

The research was conducted during the second term of the 2016/2017 school year. The research included teachers in Serbia, Croatia and Bosnia and Herzegovina. The cities where the research took place (Sremska Mitrovica, Vukovar, Tuzla) were selected according to the principle of similarity in respect to area and population size. Here it should be mentioned that these are urban centers which are geographically relatively

close to each other. These cities represent administrative, political, economic, and cultural centers in their respective countries. The research was conducted by survey method in groups of participants from 15 to 25 in size. The survey process lasted approximately 30 minutes. The sample was a convenient sample which is adequate for statistical data analysis and appropriate for the needs of this research considering a representative sample was not available. The sample comprised 100 teachers from each country, in total 301 participants of which 56 were male (18.6 %) and 245 were female participants (81.4 %).¹

Research results

The research problem, its aim and questions which are explained previously in the text imposed defining hypotheses which relate to significant variables of the problem and the relationships between them, and which will be proven later in the text. The first analyzed variable in this research was ethnic tolerance, and the hypothesis which was set relating to this variable is the following: *There is a high level of tolerance between teachers of different ethnicities towards the nationalities in the surrounding areas, which has an effect on absence of stereotypes.*

Of the total number of participants (301) 20 (6.6 %) did not state their ethnicity and therefore the analyzed sample for this hypothesis was 281. Table 1 shows the distribution of each individual ethnicity according to the expressed tolerance.

Table 1
Distribution of participants according to expressed tolerance

	Moderate	High	Very high
Serbians	14 (14.1 %)	72 (72.7 %)	13 (13.1 %)
Croatians	55 (59.8 %)	34 (37 %)	3 (3.3 %)
BH-nationals	19 (21.1 %)	46 (51.1 %)	25 (27.8 %)

Table 1 shows that the highest degree of tolerance is expressed by members of Serbian nationality (72.7 % express high tolerance), while members of the Croatian nationalities are mostly moderate or restrained (59.8 %) towards members of different ethnic backgrounds. Looking at the total sample, when looking at *very high tolerance*, the highest percentage is allocated to BH nationals (27.8 %).

In testing the relationship of the distribution, the results show that there is a statistically significant difference between teachers of different ethnicities towards nationalities in the surrounding areas (Table 2).

Table 2
Results of testing relationships in the presented distribution

	Value	Degree of freedom	Statistical significance
Pearson's χ^2	66.586	4	.000

¹ Such gender structure in a sample should not be surprising considering the "feminization" of the teaching profession in the mentioned societies.

If the total number of participants is taken into consideration, regardless of ethnicity, the distribution according to tolerance is the following: moderate tolerance is expressed by 31.3 % (Serbs, Croatians, and Bosnians), high tolerance by 54.1 % (Serbs, Croatians, and Bosnians), and very high by 14.6 % participants (Serbs, Croatians, and Bosnians).

Based on the presented results, it can be concluded that the hypothesis is confirmed, i.e. there is a high level of tolerance among teachers of different ethnicities towards other nationalities in the surrounding areas and there is an absence of ethnic stereotypes.

The second hypothesis is: *Teachers of different nationality (members in each of the research ethnicity) express statistically significant differences towards social content in the subject Nature and Society.* The sample is described in Table 3.

Table 3
Sample description

Nationality	Number	AS	SD
Serbian	95	51.5789	6.86586
Croatian	101	57.4950	6.11330
BH-nationality	99	51.3636	5.52444

Legenda: AS – arithmetic mean; SD – standard deviation

In order to check the hypothesis, the scores of each individual ethnicity were compared. In total, 295 teachers were questioned, of which 101 participants were of Croatian nationality, 99 had Bosnian-Herzegovina nationality (BH-nationality) and 95 were Serbian nationals. The obtained results speak in favor of the set hypothesis. There is a statistically significant difference between compared groups according to social content in the subject Nature and Society which is indicated by an average result obtained by the participants. In that respect, the Croatians obtained the highest score (57.49) compared to Serbians (51.58) and BH-nationals (51.36). The scores of Serbian and BH nationals are similar which can be observed in the arithmetic means based on the data in Table 3.

The results of the analysis of variance shown in Table 4 indicate a statistically significant difference in attitudes towards content in the subject Nature and Society between teachers of different nationalities at the .001 level of significance and that confirms the second hypothesis.

Table4
Results of analysis of variance

Size of F-test	Statistical significance
31.585	.000

To establish a difference between groups and which ethnicities gained the highest scores on the scale of attitudes towards content in the subject Nature and Society, an additional (*Post hoc*) analysis was conducted and the results are shown in Table 5.

Table 5
Results of Post hoc analysis

Nationality		Differences between groups	Statistical significance
Serbian	Croatian	-5.91610*	.000
	BH-nat..	.21531	.809
Croatian	Serbian	5.91610*	.000
	BH-nat.	6.13141*	.000
BH-nat.	Serbian	-.21531*	.809
	Croatian	-6.13141*	.000

According to the results shown in Table 5, it can be observed that teachers of Croatian nationality statistically significantly score higher on the subscale referring to social content in the subject Nature and Society in relation to teachers of Serbian and BH nationality. There are no statistically significant differences between teachers of BH nationality and Serbian nationality.

Discussion and conclusions

The first variable analyzed in the research was ethnic tolerance. The hypothesis was linked to the statement that there is a high level of tolerance between teachers of different ethnicities and absence of ethnic stereotypes in relation to other nationalities in the surrounding area.

Of the total number of participants (301) 20 did not declare their ethnicity and therefore the sample analyzed comprised 281 participants. The reason why the participants (6.6%) did not declare their own ethnicity can be ascribed to the controversy which took place prior to filling in the questionnaire between individuals – members of all three ethnicities regarding justification in proposing a change for the term – *ethnic background* to *national background*. Most of the participants dissatisfied with the term ethnic background had dual citizenship (Serbian and Croatian, Serbian and BH, or Croatian and BH). Of the participants with dual citizenship, 20 participants (83% of the total number of participants with dual citizenship) did not declare their ethnic background.

The distribution of each individual ethnicity according to the expressed tolerance showed that data were in correlation with the hypotheses. According to the results, the highest level of tolerance was expressed by members of Serbian nationality (72.7 % express high tolerance), while the percentage of moderately tolerant (14.1 %) and very high in tolerance (13.1%) is almost the same. Members of the Croatian nationality are mostly moderately tolerant (59.8%) towards members of other ethnicities. On the other hand, they show diametrically opposing attitudes to Serbian and BH nationals in the part of very high tolerance with 3.3%. Of the entire sample, when very high tolerance is taken into consideration, the highest percentage goes to BH nationals (27.8 %). The number of BH nationals with very high tolerance (51.1 %) is approximately the same as moderately tolerant (21.1 %) and highly tolerant (27.8 %). In an earlier

interview which was conducted with teachers within an action research on the topic of tolerance (Kalabić, 2010), it was concluded that teachers understand the notion of culture of tolerance and therefore deem that in the area of tolerance formation significant improvement can be made in the way that interpersonal differences can be accepted as advantages and not as disadvantages. The result of that particular interview indicates teachers' readiness for additional work on understanding and acceptance of differences and increase of tolerance which coincides with the results obtained within our research and the first hypothesis.

In testing the relationship between research data, the results show a statistically significant difference between teachers of different ethnicities at the .000 level of statistical significance. If the total number of participants is taken into consideration (Serbian, Croatian and BH nationals), regardless of ethnicity, the distribution according to tolerance is the following: moderate tolerance is expressed by 31.3 % of participants, high tolerance by 54.1% of participants and a very high tolerance by 14.6 % of participants.

Based on those results, it can be concluded that the first hypothesis is confirmed, i.e. that there is a high level of tolerance among teachers of different ethnicities towards nationalities (ethnicities) in the surrounding environment and that there is an absence of ethnic stereotypes. This is very important considering that tolerance and absence of stereotypes towards other nationals of different ethnicities directly reflects on the creation of an environment of tolerance in the classroom and in students' daily lives.

In order for students to feel the beauty of togetherness and cooperation with one another, regardless of ethnic or national difference, it is necessary to provide an educational "environment" which is one of the fundamental educational role teachers have. This refers to interpersonal relationships ("environment") where students will feel safe and "relaxed" and where they will be able to answer to any form of intolerance in the classroom. In this research, we have established that teaching aims are set according to the previously mentioned postulates – where such educational moments occupy an important place considering they are also observed through content in Nature and Society textbooks.

The second hypothesis in our research was related to the statement that teachers of different ethnicities or national background express statistically significant differences towards social content in the subject Nature and Society. The sample comprised 95 participants with Serbian citizenship, 101 participants with Croatian citizenship and 99 participants with BH citizenship. The results of the analysis of variance showed that there is a statistically significant difference towards content in the subject nature and society between teachers of different citizenship (and ethnicity) at the .001 level of significance which confirms the second hypothesis.

In order to establish which of the examined ethnic groups differ among themselves, i.e. members of which nationality scored the highest on the scale of attitudes towards teaching content for the subject Nature and Society, an additional Post hoc analysis

was conducted. Based on that analysis it was observed that teachers with Croatian nationality statistically significantly score higher on the scale compared to teachers of Serbian and BH nationality, while there is no statistically significant difference between teachers with BH-nationality and Serbian nationality. Here, one should have in mind that the Republic of Croatia established relationships with the European union (1992) far before Serbia and Bosnia and Herzegovina and actually became a member of the union at the time this research was conducted. In the area of education, the European union has recognized key indicators for the future of education which were transferred to all member states. Teachers of Croatian nationality have used the positive momentum of advancement which was initiated through accession negotiations and by complying to conditions set by the European union through particular chapters based on which Croatia became a full member of the European union. Present day schools, 21st century schools, in the Republic of Croatia have the subject Nature and Society as a central teaching subject as the foundation for developing intellectual abilities which are a precondition for discovering phenomena and processes in nature and society (in which humans live). That has, among other, influenced the change of attitudes towards content for the subject Nature and Society. By applying various teaching strategies, mirrored in contemporary educational systems of developed European countries, teachers of Croatian nationality have developed interests for appropriate teaching content. Encouragement and motivation for such content conditioned the quality of content and its didactic formation which shows that textbooks for the subject Nature and Society in the Republic of Croatia are somewhat more adapted to new trends in education. Croatian teachers' attitudes towards social content in the subject Nature and Society are more positive compared to attitudes of teachers of Serbian and BH nationality which is most evident in the previously established scores.

Data from our research provide the answer to the question of what kind of attitudes do teachers of different ethnicities (in the Republic of Serbia, Republic of Croatia, and Republic of Bosnia and Herzegovina) have towards social content in the subject Nature and Society. The results show that there are indicators with respect to some aspects of education, particular for this region, to which teachers of Serbian, Croatian and BH ethnicities express similar attitudes. This occurs regardless of the complexity of the ethnical system of countries in the region and complex reasons which in the near and past have created social conditions for (co)habitation of several cultures in a common area very problematic, i.e. unadjusted to intercultural standard and tolerance. Although the mentioned social situations are a heavy burden of the recent past (and distant), the historical fact that the quality of life of one ethnicity and its relationship towards its own and other culture has become a condition for peace and direction for development of greater mutual tolerance cannot be overlooked.

A special challenge for the region we live in is the advancement of relationships and mutual understanding of cultural relationships between Serbian, Croatian,

and BH nationalities. Today, more than ever before, education for dialogue and tolerance should be the first requirement and guiding light of our times. The overall contemporary social trends require pedagogical rethinking of the process of education in a multicultural society. That has become the primary symbol of educational work in most developed countries of the world, particularly in those where citizens are historically “mixed”, as is the case in the Republic of Serbia, Republic of Croatia, and Republic of Bosnia and Herzegovina. Our research clearly shows that teachers of all three ethnicities (nationalities) possess a significant level of awareness about the meaning of ethnic belonging without expressed ethnic prejudices.

It is clear that the educational process is a valuable area of work which contains many resources leading to liberation from many prejudices, primarily ethnic ones. In that process, teachers emerge as indispensable actors. Teachers in Serbia, Croatia, and Bosnia and Herzegovina prove, at least according to our research findings, that they are ready to improve the level of tolerant social awareness through further professional development. That indicates that they are ready to improve teaching itself – particularly teaching the subjects relating to science and social studies. In other words, one can state that teachers in our region are adaptable to new trends. Therefore, readiness to invest into their continuous education and training for new challenges is a precondition for the development of the educational system overall.

In that sense, it can be said that teachers are the precondition for an overall development of “human resources” as a source of social wealth, and investment into their education and professional development (for which they are always ready and motivated) represents a significant “investment” into the future of any society. Our research showed that teachers of all three nationalities (Serbian, Croatian, and Bosnia-Herzegovina) have very positive attitudes towards social content in the subject Nature and society which are aligned and agreed with values of contemporary educational systems of developed European countries. In adapting to developing the system of education to that of Europe and the world, Croatia has, through implementation of significant innovations in education at the beginning of the 21st century, come closer to contemporary European standards of education and stands equal in the mutual exchange of knowledge. That is one of the key reasons why particular differences between teachers belonging to the mentioned ethnicities are observed in the attitude towards content for the subject Nature and Society. Teachers of Croatian nationality have expressed significantly higher scores on the scale of attitudes towards content of the subject Nature and society in comparison to teachers of Serbian or Bosnian nationality (among which there is no statistically significant difference).

Finally, we can conclude that the purpose of our research was achieved with the fact that we have touched upon one aspect of educational “permeation” in three historically, culturally, territorially, and other interrelated countries (Republic of Serbia, Republic of Croatia, Republic of Bosnia and Herzegovina). We have pointed to the need and possibility for developing such teaching content which influence the

formation of desired (tolerant) presentations of other nationalities. That indicator is even more valuable as it was established among science and social studies teachers and the fact that their attitudes and interethnic (international) tolerance affect the development of initial attitudes of children towards cohabitation in multicultural social conditions. In that way, we have indicated that societies in our region are, more or less, coming close to the specific aims of the general European policy in the area of education. Finally, in science, any seed of truth is significant as such seeds can, at the present of future time, create a mosaic which is a contribution to the research question and which in the past was not directly nor sufficiently researched.

References

- Bohner, G., & Wänke, M. (2002). *Attitudes and attitude change*. East Sussex, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: Psychology Press.
- Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke. *Okvirni nastavni plan i program za devetogodišnje osnovne škole u Federaciji Bosne i Hercegovine*. [General curriculum framework for 9-year primary schools in the Federation of Bosnia and Herzegovina] <https://skolegijum.ba/static/files/pdf/docs/52df9345338c0.pdf>
- Jerneiđ, Ź. & Kutleša, V. (2012). Stavovi prema radu, radni učinak i namera da napuste organizaciju sa naučnicima. [Job attitudes, job performance and turnover intentions of scientist]. *Savremena psihologija*, 15 (1), 43–64.
- Kalabić, I. (2010). *Istraživanje poticanja tolerancije učenika razredne nastave*. [Research of tolerance stimulation between primary school pupils] Osijek: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera.
- Mijanović, N. (2009). Individualizovana nastava kao osnovna didaktička paradigma škole budućnosti. [Individualized teaching as the basic didactic paradigm of school for the future]. In: *Buduća škola, Zbornik radova II* (pp. 146-152). Beograd: Srpska akademija obrazovanja.
- Milas, G. (2004). *Ličnost i društveni stavovi*. [Personalities and social attitudes] Jastrebarsko: Naklada Slap.
- Ministarstvo znanosti obrazovanja i športa Republike Hrvatske (2006). *Nastavni plan i program za osnovnu školu*. [Curriculum for primary school] Zagreb. http://os-jsizgorica-si.skole.hr/upload/os-jsizgoricas/multistatic/146/Nastavni_plan_i_program_za_osnovnu_skolu_lectoriran.pdf
- Schwarz, N. & Bohner, G. (2001). The construction of attitudes. In: A. Tesser, & N. Schwarz (Eds.), *Intrapersonal Processes - Blackwell Handbook of Social Psychology* (pp. 436–457). Oxford, United Kingdom of Great Britain and Northern Ireland: Blackwell. <https://doi.org/10.1002/9780470998519.ch20>
- Sučević, V., Sakač, M. & Bulatović, A. (2013). Kurikulum u funkciji kvalitetnog osnovnog obrazovanja – otvaranje prostora za autonomiju škola. [Curriculum in the function of quality primary education – new possibilities for school autonomy] *Metodički obzori*, 8(17), 15-28. <https://doi.org/10.32728/mo.08.1.2013.01>

- Uzelac, S. & Zakman, V. (2000). Young people in conflict. In: *Young people in the risk society* (pp. 177–183). Ljubljana: Ministry of Education.
- Van Yperen, N. W. & Van de Vliert, E. (2003). Where intrinsic job satisfaction fails to work: National moderators of intrinsic motivation. *Journal of Organizational Behavior*, 24(2), 159-179. <https://doi.org/10.1002/job.186>
- Zavod za vrednovanje kvaliteta obrazovanja i vaspitanja (2011). *Opšti standard postignuća – obrazovni standardi za kraj prvog ciklusa obaveznog obrazovanja*. [General standards of achievement at the end of the first cycle of compulsory education] Priroda i društvo. Beograd.

Aleksandar Janković

University of Novi Sad,
Faculty of Pedagogy
Podgorička 4, 25000 Sombor, Serbia
aleksandar.jankovic@uns.ac.rs

Đorđe Cvijanović

Elementary School "Slobodan Bajić Paja"
Fruškogorska bb, 22000 Srijemska Mitrovica, Serbia
cvijanovicdj@gmail.com

Josip Ivanović

University of Novi Sad, Teacher Training Faculty
in the Hungarian Language in Subotica
Strossmayerova 11, 24000 Subotica, Serbia
josip.ivanovic@magister.uns.ac.rs

Mišljenja i stavovi učitelja različite etničke pripadnosti o sadržajima nastave Prirode i društva

Sažetak

Provedeno istraživanje, na uzorku od 301 ispitanika srpske, hrvatske i bošnjačke nacionalnosti, imalo je za cilj utvrditi mišljenja i stavove učitelja različite etničke pripadnosti u odnosu na sadržaje nastave Prirode i društva te njihove obrazovno-odgojne utjecaje na učenike mlađe osnovnoškolske dobi, odnosno razredne nastave. Primijenjene su metoda teorijske analize, komparativna metoda i analitičko-deskriptivna metoda, dok je složena i osjetljiva struktura istraživanja uvjetovala primjenu raznovrsnih istraživačkih tehnika i njima pripadajućih instrumenata. Rezultati dobiveni istraživanjem govore da postoji visoka razina tolerancije učitelja različite etničke pripadnosti prema narodima u okruženju i odsutnost etničkih stereotipa. Utvrđeno je i da učitelji različitoga državljanstva, odnosno etniciteta, izražavaju statistički značajne razlike prema društvenim sadržajima nastave Prirode i društva. U završnim razmatranjima raspravlja se o teorijskim i praktičnim posljedicama dobivenih rezultata. Zaključuje se da spoznaje do kojih se ovim istraživanjem došlo u praktičnom smislu unaprjeđuju pitanja metodike nastave Prirode i društva te obogaćuju sadržaj metodičkih spoznaja u vezi s razrednom nastavom, a u teorijskom smislu daju doprinos razjašnjavanju značajnih veza i odnosa na planu obrazovno-odgojnih ishoda u društvima na koje se odnosi ovo istraživanje. Rezultati istraživanja ukazuju i na to da je ubuduće potrebno još više obogaćivati i pedagoški inovirati sadržaje nastave Prirode i društva koji potiču učitelje i učenike na nekonfliktne odnose u međusobnoj komunikaciji i u komunikaciji s društveno i kulturno drukčijim skupinama u sredini u kojoj žive, kao i u svijetu uopće.

Ključne riječi: *eticitet; metodika nastave Prirode i društva; nastavni sadržaji o društvu; stavovi učitelja.*

Uvod

Suvremena istraživanja odgojno-obrazovnoga fenomena te pojedinih aspekata koji su u neposrednoj vezi s njim, dosta su zastupljena i manje ili više iscrpna. Međutim, u tom mnoštvu često promakne istraživački interes za neke specifičnije pojave. U tom pogledu, može se primijetiti da su rijetki pokušaji pedagoga-metodičara da

se istražuje neki aspekti koji se tiču učitelja kao glavnih aktera u nastavnom procesu osnovnoškolskoga uzrasta. Posebice se to može reći za ispitivanje stavova učitelja prema nekim aktualnim problemima koji se ogledaju u međusobnim odnosima nacija (etniciteta) u društvu u kojemu rade, kao i njihovi stavovi o programskim sadržajima predmeta Priroda i društvo, posebice onim koji se tiču potrebe poticanja učenika na međunacionalnu toleranciju. Kako su ti aspekti problema posebno vidljivi u obrazovnim sustavima društava iz našega okružja, opredijelili smo se za istraživanje i uspoređivanje podataka koji se odnose na stavove učitelja u tri susjedne države (Republici Srbiji, Republici Hrvatskoj i Republici Bosni i Hercegovini).

U nekim ranijim istraživanjima prevladava uvjerenje da su stavovi učitelja pretežno trajnoga karaktera te da se u njima prepoznaje dosljedniji način mišljenja, osjećaja i ponašanja prema objektu stava (Milas, 2004). Ipak, nisu izostala istraživanja drukčijih uvjerenja u odnosu na tradicionalno viđenje, a koja su ukazivala na manju otpornost njihovih stavova i nedovoljnu stabilnost tijekom vremena (Schwarz i Bohner, 2001). Ta su istraživanja pokazala da utjecaj stava na odnose i ponašanje nije uvijek dosljedan (Bohner i Wänke, 2002). Oslanjajući se na neke od tih spoznaja, pristupili smo ovom našem istraživanju više na analitički način, nastojeći utvrditi kakvi su aktualni stavovi učitelja prema sadržajima koji su programski predviđeni za predmete poznavanja prirode i društva, na razini razredne nastave, u tri susjedne države, kao i njihove stavove prema međunacionalnim odnosima u njihovim sredinama i okružju.

Učenici mlađe osnovnoškolske dobi imaju velike mogućnosti za usvajanje brojnih sadržaja i navika. Usmjeravanje djeteta k poželjnim vrijednosnim orijentacijama stvara osnovu za prihvaćanje sebe i drugih na poželjan i psihološki opravdan način. Učitelji su važni uzori svojim učenicima, a identifikacija s njima olakšava proces učenja i usvajanja nastavnih sadržaja. S obzirom na suvremena stanja i trendove u okviru složenoga etničkog sastava neophodno je stvoriti i potkrijepiti uvjete za (su) život više kultura na zajedničkom prostoru, odnosno prilagoditi ih multikulturalnim standardima i toleranciji. Poznavanje, razumijevanje i prihvaćanje drugih naroda i njihovih kultura, prepoznato je kao nezaobilazna vrijednost u budućnosti. Od suštinske je važnosti spoznaja da učenje o drugim kulturama, prije svega, vodi produblivanju znanja i razumijevanju sebe i vlastite kulture. Sve to ima za posljedicu pozitivan utjecaj na multikulturalnost, toleranciju i potrebu za (su)životom s narodima različite etničke pripadnosti.

Radeći prema nastavnim planovima i programima te udžbeničkim sadržajima u području poznavanja prirode i društva, samo motivirani učitelji svoje stavove uspješno prenose na učenike. U manjoj ili većoj mjeri stavovi o tome kako su u odgovarajućim sadržajima nastave Prirode i društva predstavljeni narodi iz njihova okružja neposredno utječu ne samo na to kako se ti sadržaji u nastavi neposredno realiziraju, već i na motivaciju učitelja, pa i na rezultate njihova rada (Jerneić i Kutleša, 2012). Na taj se način učenicima, pored znanja, postavlja osnova za formiranje i razvoj stavova prema nastavi Prirode i društva, odnosno prema nastavnim sadržajima u

okviru ovoga predmeta, a potom se kod njih stvaraju i šire implikacije od utjecaja na pozitivan razvoj društvene svijesti učenika. Radna motivacija zaposlenih u školi, koja je pod utjecajem različitih organizacijskih fenomena i ishoda, veoma je bitna u ovom procesu (Van Yperen i Van de Vliert, 2003).

Svrha našega istraživanja u ove tri povijesno, kulturno i teritorijalno, te po mnogo čemu drugom iz bliže prošlosti povezane zemlje (Srbiji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini), ogleda se u potrebi da se kroz međusobnu percepciju dođe do spoznaja o tome jesu li sadržaji razredne nastave iz područja poznavanja prirode i društva usmjereni na to da potiču razvoj pozitivnih stavova, razumijevanje i toleranciju među narodima različite nacionalnosti ili etniciteta. U vezi s tim, bilo je potrebno utvrditi jesu li ti sadržaji, prema mišljenju ispitivanih učitelja, adekvatni ne samo u pogledu relevantnosti ili znanstvene utemeljenosti, već i u pogledu potrebe da se posredovanjem istih kod učenika formiraju poželjne predodžbe o drugim narodima, poveća razina i kvaliteta socijalnih interakcija između učenika različite etničke pripadnosti i uopće utječe na unaprjeđenje društvene svijesti. U tom cilju, naše se istraživanje fokusira na prikupljanje i obrazloženje onih podataka koji ukazuju nastoje li učitelji osmisliti i primijeniti sadržaje o društvu u nastavi Prirode i društva na način koji može stimulirati kognitivnu radoznalost i kognitivne procese učenika, ne samo u cilju njihova kognitivnoga razvoja, već i u pogledu njihove otvorenosti i spremnosti za nove intelektualne aktivnosti i inovativne oblike mišljenja. Na taj način možemo se približiti odgovoru na pitanje koliko se kvaliteta nastave predmeta Prirode i društva približila suvremenim tendencijama obrazovnoga sustava naprednih zemalja Europske unije.

Dakle, krenuli smo od toga da je važno istražiti stječu li učenici, bez obzira na nacionalnu pripadnost, poželjne stavove prema etničkoj različitosti i mogućnostima međuetničke/interkulturene tolerancije. Neka ranija istraživanja iz regije ukazala su da mladi iskazuju pozitivne stavove o miroljubivom i suradničkom rješavanju sukoba u pogledu problema različitosti (Uzelac i Zakman, 2000). Za održivost toga procesa izuzetno su bitni pedagoško-psihološki rad i stavovi učitelja, koji se iskazuju i interpretiraju kroz sve nastavne predmete u razrednoj nastavi, a posebice u nastavi Prirode i društva – gdje se posebno obrađuju integrirani nastavni sadržaji. Učitelj pri tome ima ulogu organizatora, onoga aktera u nastavi koji motivira, potiče, usmjerava i prati rad učenika kako bi se on navikao na aktivno, samostalno sudjelovanje u radu na satu, razvijajući pri tom radoznalost, otvorenost za nove ideje i toleranciju prema drugima u školi i izvan nje.

U krajnjim ishodima, može se očekivati da će se – primjenom spoznaja do kojih se ovim istraživanjem došlo – moći (teorijski) razjasniti neke značajne veze i odnosi na planu obrazovno-odgojnih postignuća u društvima koja su obuhvaćena našim istraživanjem. To može, između ostaloga, imati odgovarajući praktični značaj i za unaprjeđivanje nastave i uopće obrazovanja i odgoja u Republici Srbiji, Republici Hrvatskoj i Republici Bosni i Hercegovini.

Za razliku od vremena tijekom i neposredno nakon poznatih međunacionalnih i međudržavnih sukoba u našoj regiji, kada je i obrazovanje korišteno kao sredstvo za produblјivanje društvenih konflikata i promoviranje podjele i netolerancije, danas se od obrazovanja očekuje da doprinese oporavku i obnovi društva nakon sukoba, uz „... stalnu društvenu podršku i brigu za efikasnost i kvalitet obrazovnog sistema” (Sučević i sur., 2013: 27). Obrazovanje na taj način može biti katalizator za ponovni razvoj vlastite zajednice i za njezin humaniji „susret” sa zajednicama u vlastitom okruţju.

Sadržaji i vrijednosti u nastavi Prirode i društva, koji se promoviraju u obrazovnim sustavima, ostavljaju značajne i trajnije posljedice na cijelo društvo. Otuda je za suvremeni odgoj vaţno da činjenice koje učenici usvajaju o svojoj kulturi, jeziku i povijesti, uključuju i odgovarajuće, bar osnovne, spoznaje o osobinama drugih naroda i njihovih kultura. Na taj način oni mogu značajnije oblikovati vlastiti odnos prema sebi i prema drugima. U tom smislu, „reč je o promovisanju i organizaciji nastave na znatno fleksibilnijoj osnovi u okviru koje će se teţište pomeriti od kolektivnog poučavanja ka individualizovanom angaţovanju rada i učenja” (Mijanović, 2009: 195).

U odgovarajućim dokumentima za prvi ciklus osnovnoškolskoga obrazovanja i odgoja, odnosno za programom predviđene nastavne sadržaje i vaţeće standarde postignuća učenika, u Republici Srbiji vaţeći su oni sadržaji i standardi postignuća koji učiteljima nalaţu da svoje didaktičko-metodičke interpretacije određenih sadržaja, pojmova i predodţbi, kako o svojem tako i drugim narodima iz okruţja, izlaţu na način koji bi morao biti od obrazovno-odgojnoga utjecaja na učenike. Otuda su mišljenja i stavovi učitelja u odnosu na te sadržaje, kao i sami sadržaji, od velike vaţnosti za razumijevanje njihovoga utjecaja na učenike. Posebno su za to, na razini razredne nastave, značajni sadržaji iz nastavnih predmeta Svet oko nas (I. i II. razred) i Priroda i društvo (III. i IV. razred), a koji se tiču područja *Društvo* i područja *Srbija i njena prošlost*. Tako, primjerice, vezano za društvene sadržaje u području *Društvo*, na srednjoj razini postignuća, očekuje se: da učenici steknu znanja i sposobnost da mogu razlikovati uloge različitih društvenih skupina i njihovih članova; da znaju prava i obveze članova različitih društvenih skupina; da mogu razumjeti povezanost i međuzavisnost različitih ljudskih djelatnosti. Razumije se, sve se to očekuje na osnovnoj ili niţoj razini obrazovnih standarda, u elementarno zadovoljavajućoj formi, a na vişoj ili naprednoj razini to je navedeno u smislu i razumijevanja zajedničke karakteristike društvenih skupina i razlika među njima, kao i razumijevanja toga da se prava i obveze članova društvenih skupina međusobno dopunjavaju. Kada je riječ o području *Srbija i njena prošlost*, na srednjoj razini postignuća, predviđenoga obrazovnim standardima, očekuje se: da učenici poznaju i razumiju povezanost prirodno-geografskih faktora i djelatnosti ljudi; da znaju redoslјed javljanja vaţnih povijesnih događaja, pojava i ličnosti; da znaju i mogu uočiti sličnosti i razlike između načina života nekad i sad; da znaju i mogu prepoznati osnovna kulturna obiljeţja različitih povijesnih razdoblja. Sve je to na niţoj razini standarda ili očekivanja na tek zadovoljavajućoj razini, a na vişoj ili naprednoj razini trebaju: razumjeti zajedničke

karakteristike društvenih skupina i razlike među njima kao i to da se prava i obveze članova pojedinih društvenih skupina međusobno dopunjavaju (Vidjeti: *Opšti standardi postignuća – obrazovni standardi za kraj prvog ciklusa obaveznog obrazovanja*).

Na sličan način kreirani su i društveni sadržaji razredne nastave u Republici Hrvatskoj i Republici Bosni i Hercegovini. U Republici Hrvatskoj nastavni sadržaji te vrste predviđeni su integriranim predmetom Priroda i društvo u I., II. i III. razredu s po dva sata, a u IV. razredu s tri sata tjedno. Za svaku temu i njome obuhvaćene sadržaje predviđeni su i poželjni ishodi u pogledu najvažnijih pojmova koji bi se trebali formirati. Tako, primjerice, u smislu poželjnih spoznaja i ishoda, vezano za društvene sadržaje, u I. razredu očekuje se da učenici upoznaju zaposlene u svojoj školi i saznaju što oni rade te da se u raznim situacijama prema njima odnose odgovorno i kulturno, kao i prema članovima svoje obitelji. U II. razredu inzistira se, opet, na odgovarajućem ponašanju u školi te dobrim odnosima između svih učenika, kao i svim pripadnicima svoje obitelji i rodbine. Nadalje, predviđeni su odgovarajući sadržaji i s namjerom upoznavanja svojega mjesta – zavičaja. Za III. i IV. razred, između ostaloga, predviđeni su društveni sadržaji od značaja za upoznavanje važnih društvenih pojava i događaja, kao i za razumijevanje društvenih različitosti, poticanja razumijevanja, suradnje, tolerancije i tome sličnih oblika poželjnoga ponašanja. Definirani su u smislu: upoznavanja i razumijevanja događaja u sadašnjosti, prošlosti i budućnosti, poznavanja kulturnih institucija i znamenitih ljudi, razlikovanja raznih vremena prema događajima, razumijevanja čovjekova života i njegove uloge u zajednici, spoznaja o jednakim pravima svih ljudi u zajednici, upoznavanja važnijih dječjih prava, spoznaja o Hrvatskoj u europskom okružju i u zajednici ostalih naroda, o samostalnosti Republike Hrvatske, njezinom stanovništvu itd. (Vidjeti: *Nastavni plan i program za osnovnu školu*).

U Republici Bosni i Hercegovini, entitet Federacija, gdje se predviđa da obvezno osnovnoškolsko obrazovanje traje 9 godina, podijeljeno u tri ciklusa, društveni sadržaji razredne nastave smješteni su, također, u integriranom predmetu pod nazivom Moja okolina (s 2 sata u I. razredu i s 3 sata u II., III. i IV. razredu). Na prijelazu u više razrede, za V. razred predviđen je predmet pod nazivom Društvo, 1 sat tjedno.

Na nižoj razini, kao i u Republici Srbiji i Republici Hrvatskoj, sadržaji su više u vezi s najvažnijim spoznajama i formiranjem osnovnih znanstvenih pojmova, a u višim razredima sa znatno složenijim zahtjevima i većim očekivanjima. Konkretnije i primjera radi, riječ je o društvenim sadržajima i očekivanjima koji se na razini prva dva razreda najviše odnose na sljedeće: škola i njezino okružje; organizacija i obveze zaposlenih u školi; školsko okruženje – sredina; obitelj i odnosi u njoj; prava djeteta; život i rad ljudi; praznici i proslave; prošlost, sadašnjost i budućnost itd. Na razini sljedeća dva razreda sadržaji poznavanja društva pretežno se odnose na sljedeće: moja domovina Bosna i Hercegovina; prošlost, sadašnjost i budućnost; praznici; privreda; promet; čovjek kao društveno biće; širi zavičaj; kulturne, prosvjetne i druge značajnije ustanove; zagađenost prostora itd. Na razini V. razreda, posredovanjem

predmeta Društvo, predviđeno je da se učenici upoznaju sa sljedećim sadržajima: narodi i narodnosti koji žive u Bosni i Hercegovini; što karakterizira narode u kulturnom, nacionalnom i vjerskom pogledu; Bosna i Hercegovina kroz povijest; karakteristike pojedinih regija Bosne i Hercegovine u kulturnom, ekonomskom i prometnom pogledu; vrijednosti, stavovi i ponašanje; pozitivan odnos prema sebi, drugima i drukčijima; moralne vrijednosti, kulturno-povijesne znamenitosti itd. Podrazumijeva se da su svi sadržaji svrstani u odgovarajuće teme, raspoređeni s obzirom na ranije spoznaje učenika i, što je ovdje važno istaknuti, za sve cjeline definirani su i obrazovno-odgojni ciljevi ili ishodi (vezano za spoznajno područje – znanja i vještine, afektivno područje i psihomotorno područje). Isto tako, definirani su i indikatori uspješnosti (Vidjeti: *Okvirni plan i program za devetogodišnju osnovnu školu u Federaciji Bosne i Hercegovine*).

Nedovoljna pedagoško-metodička usporedna istraživanja u navedenim državama koja se tiču odnosa učitelja prema nastavnim sadržajima o društvu na razini učenika mlađe osnovnoškolske dobi, u novije su vrijeme otvorila istraživački prostor da se našim istraživanjem ispitaju kvaliteta i znanstvena utemeljenost stavova učitelja prema nastavnim sadržajima koji su dani u odgovarajućim nastavnim programima, uz istovremeni usporedni uvid u obrazovne sustave navedenih država.

Problem i cilj istraživanja

Osnovni *problem* u ovom istraživanju jest u tome da se ispitaju mišljenja i stavovi učitelja iz tri države (Republika Srbija, Republika Hrvatska i Republika Bosna i Hercegovina), koji su od utjecaja na izbor i način didaktičko-metodičke interpretacije društvenih sadržaja programski predviđenih za nastavu u području poznavanja prirode i društva na razini učenika mlađe osnovnoškolske dobi, odnosno razredne nastave, kao i njihov odnos prema etničkoj zajednici/naciji kojoj pripadaju, a onda i prema onim zajednicama/nacijama s kojima se neposrednije susreću ili s njima dijele isti društveni prostor. S obzirom na važnost, ulogu i utjecaj stavova učitelja na način interpretacije nastavnih sadržaja, kao uzora i na identifikaciju i razvoj ličnosti učenika, pretpostavilo se da će se stavovi učitelja u velikoj mjeri prenositi na učenike, odnosno da će utjecati na formiranje i razvoj poželjnih stavova učenika. Kao osnovne implikacije ovoga transfera potrebno je ukazati na mogućnosti za unaprjeđenje i razvoj pozitivnoga odnosa prema čovjeku i društvu uopće, bez obzira na sve posebnosti i etničke različitosti.

S obzirom na nesumnjivi utjecaj nastavnih sadržaja na formiranje stavova i na oblikovanje ličnosti učitelja, neophodno je bilo istražiti i utječu li stavovi učitelja različitih etničkih pripadnosti na kvalitetu nastave, a onda ispitati što najviše od ispitivanih varijabli doprinosi poželjnom formiranju učenika i njihovom stavu prema interkulturalnim–međuetničkim vezama u školi i u sredini u kojoj žive.

Osnovni *cilj* našega istraživanja odnosio se na utvrđivanje stavova učitelja različite etničke pripadnosti prema međuetničkim/međunacionalnim odnosima u njihovim

sredinama i kakav je njihov utjecaj na formiranje društvene tolerancije kod svojih učenika, a koje oni prenose posredovanjem nastavnih sadržaja ponuđenih u nastavnim predmetima namijenjenih upoznavanju prirode i društva.

Metodologija

Metode

Istraživanje se zasniva na korištenju različitih metoda, kao što su: metoda teorijske analize, analitičko-deskriptivna metoda i komparativna metoda. Razlog za primjenu navedenih metoda jest u tome što je problem istraživanja veoma složen i društveno „osjetljiv” (s obzirom na živa sjećanja o međusobnim etničkim sukobima iz bliske prošlosti).

Tehnike i instrumenti

Struktura istraživanja i „osjetljivost” problema istraživanja uvjetovali su primjenu raznovrsnih istraživačkih tehnika i njima pripadajućih instrumenata. Za dobivanje potrebnih podataka korišten je anketni upitnik Likertova tipa, koji je konstruiran na osnovi obrazloženoga (uvodnog) pristupa problemu istraživanja. Ispitanici/ce (učitelji/ce različite etničke pripadnosti) imali su pred sobom skalu stavova, koja se sastojala od niza tvrdnji, a koje su posvećene različitim aspektima pojedinoga stava. Zadatak se sastojao u tome da se za svaku tvrdnju izrazi stupanj svojega slaganja ili neslaganja, zaokruživanjem jednoga od pet ponuđenih odgovora na skali od pet stupnjeva, od: „potpuno se slažem”, „slažem se”, „neodlučan sam”, „ne slažem se”, „uopće se ne slažem”. Svaki odgovor ispitanika bodovao se na određeni način, a zatim je zbrajanjem bodova za svaku tvrdnju dobiven ukupni rezultat kojim je izražen stav ispitanika/ce, u određenoj mjeri pozitivan ili negativan prema objektu stava.

Primjera radi, pitanja koja smo postavili učiteljima, primijenjenom skalom stavova, u cilju sagledavanja njihova stavova i mišljenja o odnosu prema nastavnim sadržajima o društvu, glasila su u takvom obliku koji nudi mogućnost da se dobiju njihove procjene u vezi sa sljedećim problemima: u kojoj su mjeri obuhvaćeni sadržaji u korištenoj udžbeničkoj literaturi koje predmetni silab zahtijeva; kolika je razina kvalitete tih sadržaja; u kojoj mjeri ti sadržaji doprinose očekivanjima da učenici cijene i uvažavaju ljude različitoga etniciteta; da li i u kojoj mjeri nastavni planovi po kojima su učitelji ispitivanoga dijela populacije radili, zaostaju u odnosu na praksu razvijenih europskih zemalja; kakva je učenička percepcija sličnosti i razlika između srpskoga, bošnjačkoga i hrvatskoga naroda; u kojoj su mjeri u korištenim udžbenicima i drugoj odgovarajućoj literaturi limitirane asocijacije na agresiju, smrt, logore i sl. u daljoj i bližoj prošlosti; u kojoj se mjeri u udžbeničkoj literaturi koja se odnosi na društvene sadržaje promovira i razvija nacionalni i kulturni identitet; u kojoj su mjeri slični ili različiti stavovi učitelja vezani za društvene sadržaje zemlja okružju; u kojoj se mjeri korištenjem različitih izvora za potrebe nastave doprinosi stvaranju objektivne slike o događajima iz bliže prošlosti; u kojoj se mjeri odnos većinskoga naroda/nacije prema manjinskom izražava na tolerantan način u njihovoj sredini.

Analiza i obrada empirijskih podataka koji su prikupljeni tijekom iskustvenoga istraživanja, vršena je korištenjem programa jedne od verzija softverskoga paketa SPSS-a za statističku obradu podataka, postupcima deskriptivne statistike i statistike zaključivanja. Varijable su bile raspoređene i naznačene prema pojedinim segmentima istraživanja. Segmente su činili: etnička pripadnost učitelja i društveni sadržaji nastave Prirode i društva. Anketni upitnik sadržao je čestice podijeljene u podskale. Podskale su bile proporcionalne za svaki istraživački segment. Pouzdanost korištenih skala provjerena je pomoću koeficijenta unutrašnje pouzdanosti - *Cronbachov alpha*. Za korelacijsku analizu korišten je parametrijski *Pearsonov koeficijent korelacije*, a izvršena je analiza linearne regresije da bi se dodatno objasnila korelacija između pojedinačnih varijabli. Radi lakšega tumačenja i interpretacije, podatci su prikazani i tablično.

Populacija i uzorak istraživanja

Istraživanje je obavljeno tijekom drugog polugodišta školske 2016./2017. godine. Ispitivanjem su obuhvaćeni učitelji u Srbiji, Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Gradovi u kojima je provedeno istraživanje (Sremska Mitrovica, Vukovar, Tuzla) odabrani su po principu sličnosti u pogledu veličine i broja stanovnika. Pri tome ne treba zanemariti ni činjenicu da se radi o urbanim sredinama koje su međusobno geografski relativno blizu. Ti gradovi predstavljaju administrativna, politička, ekonomska i kulturna središta svojih država. Ispitivanje je provedeno tehnikom anketiranja, u skupinama ispitanika čiji je broj iznosio od 15 do 25. Proces anketiranja trajao je u prosjeku 30 minuta. Primijenjen je prigodan uzorak, adekvatan za statističku obradu podataka i primjeren potrebama ovoga istraživanja s obzirom na to da se nije moglo raspolagati reprezentativnim, već namjernim uzorkom. Uzorak je brojio sto učitelja iz svake republike, ukupno 301 ispitanika, od toga 56 ispitanika muškoga spola (18,6 %) i 245 ispitanika ženskoga spola (81,4 %).¹

Rezultati istraživanja

Problem ovoga istraživanja, njegov cilj i pitanja koje smo ranije obrazložili, nametnuli su definiranje pretpostavki – kojima ukazujemo na značajne varijable problema i na veze među njima, a koje ćemo dokazivati u narednom izlaganju. Prva analizirana varijabla u istraživanju je etnička tolerancija, a hipoteza koja je postavljena vezano za ovu varijablu, je sljedeća: *Postoji visoka razina tolerancije učitelja različite etničke pripadnosti prema narodima u okružju, što utječe na nepostojanje etničkih stereotipa.*

Od ukupnoga broja ispitanika (301) njih 20 (6,6 %) nije se izjasnilo o svojoj etničkoj pripadnosti, tako da analizirani uzorak za ovu hipotezu – iznosi 281. U Tablici 1 prikazana je raspodjela svakog pojedinačnog etniciteta prema izraženoj toleranciji.

Tablica 1

¹ Takva spolna struktura uzorka ne treba iznenaditi s obzirom na izrazitu „feminizaciju” učiteljskoga poziva i u tim društvima.

Iz Tablice 1. uočljivo je da najviši stupanj tolerancije izražavaju pripadnici srpske nacionalnosti (njih 72,7 % izražava visoku toleranciju), dok su pripadnici hrvatske nacionalnosti u najvećoj mjeri umjereni ili suzdržani (59,8 %) prema pripadnicima drugih etniciteta. Od ukupnoga uzorka, kada se promatra *izrazito visoka tolerancija*, najveći je postotak pripadnika državljana BiH (27,8 %).

Testirajući odnos prikazane raspodjele, rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika između učitelja različite etničke pripadnosti prema narodima u okružju (Tablica 2).

Tablica 2

Ako se promatra ukupan broj ispitanika, bez obzira na etničku pripadnost, raspodjela prema toleranciji je sljedeća: umjerenu toleranciju izražava 31,3 % (Srba, Hrvata i Bošnjaka), visoku toleranciju 54,1 % (Srba, Hrvata i Bošnjaka), a izrazito visoku 14,6 % ispitanika (Srba, Hrvata i Bošnjaka).

Na osnovi prikazanih rezultata može se zaključiti da je hipoteza potvrđena, tj. da postoji visoka razina tolerancije kod učitelja različite etničke pripadnosti prema narodima u okružju i nepostojanje etničkih stereotipa.

Druga hipoteza glasi: *Učitelji različitoga državljanstva (pripadnici svakog ispitivanoga etniciteta), izražavaju statistički značajne razlike prema društvenim sadržajima nastave Prirode i društva*. Uzorak je opisan u Tablici 3.

Tablica 3

Da bi bila provjerena osnovna hipoteza, uspoređivani su rezultati svakog pojedinačnoga etniciteta. Ukupno je ispitano 295 učitelja, od kojih je 101 ispitanik bio hrvatski državljanin, 99 ispitanika su imali bosansko-hercegovačko državljanstvo (državljanstvo BiH), a 95 srpsko državljanstvo. Dobiveni rezultati govore u prilog postavljene pretpostavke. Naime, postoji statistički značajna razlika između uspoređivanih skupina prema društvenim sadržajima nastave Prirode i društvo, što pokazuje prosječan rezultat koji su ispitanici ostvarili, i to tako da su Hrvati postigli najviši rezultat (57,49) u odnosu na Srbe (51,58) i BiH državljanke (51,36). Rezultati Srba i državljana BiH međusobno su slični, što se može vidjeti pregledom aritmetičke sredine na osnovi podataka u Tablici 3.

Rezultati analize varijance, prikazani podatci u Tablici 4, pokazuju da postoji statistički značajna razlika u stavovima prema sadržajima nastave Prirode i društva između učitelja različitoga državljanstva i to na razini značajnosti od ,001; čime je potvrđena druga hipoteza.

Tablica 4

Da bi se utvrdilo koje se skupine međusobno razlikuju i pripadnici kojeg državljanstva postižu najviše rezultate na skali stavova prema sadržajima nastave Prirode i društva, napravljena je dodatna (*post hoc*) analiza, a njezini su rezultati prikazani u Tablici 5.

Tablica 5

Iz prethodne tablice (Tablica 5) zapaža se da učitelji koji imaju hrvatsko državljanstvo statistički značajno postižu viši rezultat na podskali koja se odnosila na društvene sadržaje nastave Prirode i društva, u odnosu na učitelje srpskog i državljanstva BiH, dok između učitelja s državljanstvom BiH i sa srpskim državljanstvom nema statistički značajne razlike.

Diskusija i zaključci

Prva varijabla u istraživanju koja je analizirana jest etnička tolerancija. Hipoteza vezana za istu odnosila se na tvrdnju da postoji visoka razina tolerancije učitelja različite etničke pripadnosti i nepostojanje etničkih stereotipa u odnosu na druge narode u okružju.

Od ukupnoga broja ispitanika (301) njih 20 nije se izjasnilo o svojoj etničkoj pripadnosti, tako da je analizirani uzorak iznosio 281. Razlog tolikoga postotka ispitanika (6,6 %) koji su se odbili izjasniti o osobnoj etničkoj pripadnosti može se prepoznati u polemici koja se vodila prije popunjavanja upitnika između pojedinaca – pripadnika sve tri etničke skupine u pogledu opravdanosti postavljanja zahtjeva o zamjeni pojma *etnička pripadnost* pojmom *nacionalna pripadnost*. Najveći broj ispitanika nezadovoljnih pojmovnim određenjem *etnička pripadnost* imali su dvojno državljanstvo (srpsko i hrvatsko, srpsko i državljanstvo BiH, ili hrvatsko i državljanstvo BiH). Upravo se ispitanici s dvojnim državljanstvom većinom, od tih 20, (83 % od ukupnoga broja ispitanika s dvojnim državljanstvom), nisu izjasnili o svojoj etničkoj pripadnosti.

Raspodjelom svakoga pojedinačnoga etniciteta prema izraženoj toleranciji uočilo se da su dobiveni podatci u korelaciji s iznesenim očekivanjem. U skladu s rezultatima, najviše tolerancije izražavaju pripadnici srpske nacionalnosti (njih 72,7 % izražava visoku toleranciju), dok se postotak umjereno tolerantnih (14,1 %) i izrazito visoko tolerantnih (13,1 %) gotovo ne razlikuje. Pripadnici hrvatske nacionalnosti u najvećoj su mjeri umjereni (59,8 %) prema pripadnicima drugih etniciteta, s tim što su dijametralne stavove u odnosu na srpski i etnicitet BiH pokazali u dijelu izrazito visoke tolerancije, što je iskazano postotkom od svega 3,3 %. Od ukupnoga uzorka, kada se promatra izrazito visoka tolerancija, najveći je postotak pripadnika državljanstva BiH (27,8 %). Broj visoko tolerantnih državljanstva BiH (51,1 %) približno je isti kao broj umjereno tolerantnih (21,1 %) i visoko tolerantnih (27,8 %) ispitanika državljanstva BiH.. Jedan raniji intervju, koji je obavljen s učiteljima u okviru akcijskoga istraživanja o temi tolerancije (Kalabić, 2010), rezultirao je zaključkom da učitelji shvaćaju što je kultura tolerancije, pa otuda smatraju da se na polju oblikovanja tolerancije može ostvariti napredak tako što će se međusobne razlike prihvatiti kao prednost, a ne kao nedostatak. Konačni rezultati toga intervjua ukazuju na spremnost učitelja za daljim radom na razumijevanju, prihvaćanju različitosti i na povećanju tolerancije, što se podudara s dobivenim rezultatima istraživanja u okviru naše prve pretpostavke.

Testirajući odnos prikazane raspodjele podataka iz istraživanja, rezultati pokazuju da postoji statistički značajna razlika između učitelja različite etničke pripadnosti,

na razini statističke značajnosti od ,000. Ako se promatra ukupan broj ispitanika, bez obzira na etničku pripadnost, dakle zbroj upitnikom obuhvaćenih Srba, Hrvata i državljana BiH, raspodjela prema toleranciji je sljedeća: umjerenu toleranciju izražava 31,3 %, visoku toleranciju 54,1 % , a izrazito visoku 14,6 % ispitanika.

Na osnovi tih rezultata može se zaključiti da je prva hipoteza potvrđena, tj. da postoji visoka razina tolerancije kod učitelja različite etničke pripadnosti prema narodima (etnicitetima) u okruženju, kao što je nepostojanje etničkih stereotipa, što je veoma bitno ako se ima u vidu da se tolerancija i nepostojanje stereotipa prema narodima različitoga etniciteta izravno reflektira na stvaranje tolerantnoga ozračja u učionici, kao i u svakodnevnom životu učenika.

Da bi učenici u razredu osjetili ljepotu zajedništva i suradnju jednih s drugima, bez obzira na etničke ili nacionalne razlike, potrebno je osigurati dobru odgojnu „klimu”, što je jedna od osnovnih odgojnih uloga učitelja. Riječ je o interpersonalnim odnosima („klimi”) u kojoj će se učenici osjećati sigurno i „opušteno” i u kojoj će biti u mogućnosti odgovoriti na bilo koji oblik netolerancije u učionici. U istraživanju smo utvrdili da su u skladu s tim koncipirani obrazovni ciljevi nastave - u kojima odgojni trenutci zauzimaju važno mjesto, s obzirom da se sagledavaju kroz odgojne sadržaje tekstova u udžbenicima prirode i društva.

Druga pretpostavka u našem istraživanju odnosila se na tvrdnju da učitelji različite etničke ili nacionalne pripadnosti izražavaju statistički značajne razlike prema društvenim sadržajima nastave Prirode i društva. Uzorak je obuhvatio 95 ispitanika srpskoga državljanstva, 101 ispitanika koji su imali hrvatsko državljanstvo i 99 ispitanika državljanstva BiH. Rezultati analize varijance pokazali su da zaista postoji statistički značajna razlika u stavovima prema sadržajima nastave Prirode i društva između učitelja različitoga državljanstva (i etničke pripadnosti), i to na razini značajnosti od ,001; čime je druga hipoteza potvrđena.

Da bi se utvrdilo koje se od ispitivanih etničkih skupina međusobno razlikuju, odnosno pripadnici kojeg državljanstva postižu najviše rezultate na skali stavova prema sadržajima nastave Prirode i društva, napravljena je dodatna (*post hoc*) analiza. Na osnovi rezultata takve analize uočljivo je da učitelji koji imaju hrvatsko državljanstvo statistički značajno postižu viši rezultat na skali u odnosu na učitelje srpskoga i državljanstva BiH, dok između učitelja s državljanstvom BiH i srpskim državljanstvom nema statistički značajnije razlike. Pri tome treba imati u vidu da je Republika Hrvatska uspostavila odnose s Europskom unijom (1992.), dakle daleko prije Srbije i Bosne i Hercegovine, kao i da je u vrijeme istraživanja već bila članicom te unije. U području obrazovanja, Europska je unija prepoznala ključne indikatore budućnosti obrazovanja, što je prenijela na sve zemlje članice. Učitelji hrvatskoga državljanstva iskoristili su pozitivan zamah napretka zemlje iniciran pristupnim pregovorima i ispunjavanjem uvjeta koje je Europska unija diktirala Republici Hrvatskoj kroz pojedinačna poglavlja, na osnovi čega je uslijedilo njezino punopravno članstvo u Europskoj uniji. U suvremenoj školi u Republici Hrvatskoj,

od početka 21. stoljeća, predmet Priroda i društvo središnji je nastavni predmet i čini osnovu za razvoj intelektualnih sposobnosti, koje su preduvjet za otkrivanje međuzavisnosti i zakonitosti pojava i procesa u prirodi i društvu (u kojem čovjek živi). To je, između ostaloga, utjecalo i na promjenu stavova prema sadržajima nastave predmeta Priroda i društvo. Primjenjujući različite nastavne strategije, po ugledu na suvremene obrazovne sustave razvijenih europskih zemalja, učitelji hrvatskoga državljanstva razvijali su interese za odgovarajuće nastavne sadržaje. Poticanje i motiviranje za te sadržaje uvjetovala je sama kvaliteta sadržaja i njezino didaktičko oblikovanje, što ukazuje da su udžbenici za predmet Priroda i društvo u Republici Hrvatskoj nešto više prilagođeni novim trendovima u sferi obrazovanja i odgoja. Stavovi učitelja hrvatskoga državljanstva prema društvenim sadržajima nastave Prirode i društva pozitivniji su u odnosu na učitelje srpskoga i državljanstva BiH, što se najjasnije uočava na ranije danom prikazu utvrđenih rezultata.

Podatci iz našega istraživanja daju odgovor na pitanje kakvi su stavovi i kakav je utjecaj učitelja različite etničke pripadnosti (u Republici Srbiji, Republici Hrvatskoj i Republici Bosni i Hercegovini) prema društvenim sadržajima nastave Prirode i društva. Rezultati pokazuju da postoji niz pokazatelja u pogledu važnih aspekata obrazovno-odgojne problematike u regiji po kojima su učitelji srpske, hrvatske i BiH etničke pripadnosti slični u stavovima, bez obzira na složenost etničkoga sastava država regije i kompleksnih razloga koji su u bližoj prošlosti učinili društvene uvjete za (su)život više kultura na zajedničkom prostoru vrlo problematičnim, odnosno neprilagođenim interkulturalnim standardima i toleranciji. Iako su takve društvene prilike tegobno breme bliske (pa i dalje) prošlosti, ne može se zanemariti povijesna činjenica da je kvaliteta života jednoga naroda (etniciteta) i njegov odnos, kako prema svojoj tako i prema drugim kulturama, danas postao uvjet mira i usmjerenosti na razvoj što veće međusobne tolerancije.

Poseban izazov za regiju u kojoj živimo jest nadgradnja odnosa i međusobno razumijevanje kulturnih veza između srpskoga, hrvatskoga i naroda BiH. Danas više nego ikada ranije, odgoj i obrazovanje za dijalog i toleranciju trebali bi postati prva potreba i nit vodilja našega vremena. Sveukupni suvremeni društveni trendovi danas nam imperativno nalažu pedagoško promišljanje procesa obrazovanja u multikulturalnom društvu. To je u suvremenosti postalo osnovno obilježje obrazovne djelatnosti u većini razvijenijih zemalja svijeta, a posebice u onima u kojima je stanovništvo povijesno „izmiješano” – kao što je slučaj u Republici Srbiji, Republici Hrvatskoj i Republici Bosni i Hercegovini. Naše je istraživanje jasno pokazalo da učitelji sva tri ispitivana etniciteta (državljanstva) posjeduju značajnu razinu razvijenosti svijesti o tome što znači etnička pripadnost, ali bez izrazitih etničkih predrasuda.

Odgojno-obrazovni proces se upravo pokazuje kao vrijedno područje djelatnosti, u kojem se sadrže izvori za oslobođenje od mnogih predrasuda, a prije svega etničkih. U tom procesu učitelji se javljaju kao nezaobilazni akteri. Učitelji u Srbiji, Hrvatskoj te Bosni i Hercegovini dokazuju, bar prema našim istraživačkim nalazima, kako su

spremni kroz dalju edukaciju unaprjeđivati razinu tolerantne društvene svijesti, što upućuje i da su spremni na unaprjeđivanje i same nastave – posebice nastave predmeta u području poznavanja prirode i društva. Otuda se može konstatirati da su učitelji naše regije prilagodljivi novim trendovima te da je ulaganje u njihovo kontinuirano obrazovanje i osposobljavanje za nove izazove pretpostavka razvoja ukupnoga obrazovno-odgojnoga sustava.

U tom smislu, može se reći da su učitelji pretpostavka za svestrani razvoj „ljudskih resursa”, kao izvora bogatstva društava, pa ulaganje u njihovo obrazovanje i stručno usavršavanje (za koje su gotovo uvijek spremni i motivirani) predstavlja značajnu „investiciju” u budućnost svakog društva. Iz našega istraživanja slijedi da učitelji koji dolaze iz sva tri naroda (srpskoga, hrvatskoga i bosansko-hercegovačkoga) imaju izrazito pozitivne stavove prema društvenim sadržajima nastave Prirode i društva, koji su usklađeni i usuglašeni s vrijednostima suvremenih obrazovnih sustava razvijenih europskih društava. Prilagođavajući se procesu razvijanja sustava odgoja i obrazovanja u Europi i svijetu, Hrvatska se, uvođenjem značajnih inovacija u sustav obrazovanja još na početku 21. stoljeća, približila suvremenim europskim standardima obrazovanja te ravnopravno sudjeluje u međusobnoj razmjeni znanja. To je jedan od ključnih razloga što se u segmentu istraživanja zapažaju izvjesne razlike između učitelja koji pripadaju promatranim etničkim skupinama u stavu prema sadržajima nastave Prirode i društva. Naime, učitelji koji imaju hrvatsko državljanstvo iskazali su značajno više rezultate na skali stavova prema sadržajima nastave Prirode i društva, u odnosu na učitelje srpskoga i bosanskoga državljanstva (između kojih nema statistički značajnije razlike).

Na kraju, možemo zaključiti da je svrha ovoga našeg istraživanja postignuta, samim tim što smo dotakli jedan aspekt odgojno-obrazovnoga „prožimanja” u tri povijesno, kulturno, teritorijalno, i po mnogo čemu drugom, povezane zemlje (Republici Srbiji, Republici Hrvatskoj, Republici Bosni i Hercegovini). Ukazali smo na to da postoji potreba i mogućnost da se, kroz međusobnu percepciju, dođe do spoznaja koje su relevantne za razvijanje takvih nastavnih sadržaja koji utječu na formiranje poželjnih (tolerantnih) predodžbi o drugim narodima. Taj pokazatelj je tim vrijedniji jer je utvrđen kod učitelja koji realiziraju nastavu Prirode i društva, kao i zbog toga što od njihovih stavova i međuetničke (međunacionalne) tolerancije ovisi i to kako će se izgrađivati početni stavovi djece prema suživotu u multikulturalnim društvenim uvjetima. Na taj smo način ukazali da se i društva iz naše regije, manje ili više, približavaju specifičnim ciljevima opće europske politike u sferi obrazovanja. U znanosti je svako zrno istine značajno jer se od tih zrnaca u nekom sadašnjem ili budućem vremenu može sklopiti mozaik koji daje važan doprinos tumačenju istraživane problematike, a koja u prošlosti nije izravno niti dovoljno istraživana.